

דמותו ההיסטורית של ר' אמנון ממגנצא

וגלגוליו של הפיוט "ונתנה תוקף" באיטליה, אשכנז וצרפת

אברהם פרנקל

נוסח מעודכן של המאמר, שנתפרסם ב"ציון" סז (תשס"ב), עמ' 125–138.

מבוא¹

דמותו ההיסטורית של ר' אמנון, מחברו האגדתי של הפיוט 'ונתנה תוקף' נדונה לאחרונה במחקר כמה פעמים.² אחת השאלות שעמדו לדיון היא האם היה באשכנז הקדומה ר' אמנון שקידש את השם, או שכל הפרשה הינה רק אגדה. בתחילה נסב המחקר על זיהוי של התקופה, ההגמון ור' אמנון, ועל התאמתם של פרטים שונים בעלילה לידיעות היסטוריות אחרות. החוקרים ניסו לבדד את פרטי הסיפור, שנראה היה שיש בהם גרעין היסטורי ומסביבם יכולה היתה האגדה להתפתח. בתקופה האחרונה החלו חוקרי היסטוריה ופולקלור לראות את הסיפור כולו כאגדה, וללמוד ממנו רק על הרקע התרבותי של התקופה שבה סופר, היינו על התקופה שלאחר גזירות תתנ"ו. כן משווים החוקרים את המוטיבים של קידוש השם המופיעים בסיפור למוטיבים דומים באגדות אחרות, יהודיות ונוצריות. חוקרי הפולקלור מוסיפים ובוחנים גם את התפתחותה והתקבלותה של האגדה במשך התקופות המאוחרות יותר.³

ברצוני לדון בסיפור מכיוון אחר: מצד דרכי מסירתו האפשריות של הפיוט 'ונתנה תוקף'. יש לדעתי לבדד את אותם פרטים בסיפור העוסקים בפיוט, ולבחון את סבירותם ההיסטורית על רקע דרכי מסירתם של פיוטים. כך נוכל לנסות לבדד את הגרעין ההיסטורי הנוגע לפיוט, שסביבו התגבש הסיפור. נושא זה כמעט לא נידון במחקרים האחרונים, אשר התמקדו, רובם ככולם, בפרשת קידוש השם.⁴

¹ בדברים שלהלן הסתייעתי בהערותיהם של אמו"ר פרופ' י' פרנקל, מורתי פרופ' ש' אליצור, פרופ' א' גרוסמן, מר ב' לפלר, ד"ר א' הולנדר וידידי מר פ' לנרד. תודתי לכולם על עזרתם.

² המחקרים העיקריים הם: אנ"צ רות, 'ונתנה תוקף והעיר מגנצא', הדואר 43 (תשכ"ד), עמ' 650-651; ש' איידלברג, 'הרקע ההיסטורי של מעשה ר' אמנון ותפילת 'ונתנה תוקף', שם 32 (תשל"ד) ע' 645 – 646; א' מרקוס, 'קידוש השם באשכנז וסיפור רבי אמנון ממגנצא', בתוך: 'קדושת החיים והירוף הנפש' - קובץ מאמרים לזכרו של אמיר יקותיאל, בעריכת י' גפני וא' רביצקי, ירושלים תשנ"ג, ע' 131-148; י' יובל, 'שתיקת ההיסטוריון ודמיון הסופר: ר' אמנון ממגנצא ואסתר מינה מוורמייזא', אלפיים, 15 (תשנ"ח) עמ' 132-137; ע' יסיף, 'אגדה והיסטוריה: הסטוריונים קוראים באגדות עבריות מימי הביניים', ציון סד (תשנ"ט) עמ' 192-200; י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, ת"א (תשנ"ט), עמ' 245 – 237; ע' יסיף, ספר הזכרונות, תל אביב תשס"א, עמ' 400, 517. וראו גם א' גרוסמן, חכמי אשכנז האשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 35.

³ על השאלה המתודולוגית ראו ע' יסיף, אגדה והיסטוריה, שם, עמ' 187.

⁴ לאחר סיום כתיבת מאמר זה התפרסם מאמרו של י' שפיגל, 'בירור בדברי הפייטן "ותשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזירה"', ועל כפיפות הפייטנים להלכה, נטועים ח (מרחשוון תשס"ב) עמ' 23-42. בסוף המאמר דן הכותב קצת בנושא שלפנינו, ודבריו שם עולים בדרך כלל בקנה אחד עם מקצת הדברים הנאמרים להלן.

את גלגוליו ומסירותיו של הפיוט 'ונתנה תוקף' נבדוק בשתי צורות: הדרך הראשונה היא בדיקת מנהגי התפילה שבהם שולב הפיוט וניסיון לצייר את תהליך הפצתו. המקורות הנוגעים למנהגי התפילה והפיוט של המאות הי"א-ה"ב מעטים מאוד, אך ננסה בכל זאת לשרטט תמונה אפשרית, גם אם אין היא יוצאת מידי ספק. הדרך השנייה, החשובה אף יותר, מחפשת עדויות אינטר-טקסטואליות, כדי לאפיין אילו פייטנים קדומים הושפעו מן הפיוט, ויצרו על פיו או על פי מובאות ממנו את יצירותיהם.

אחרי בירור זה נחזור לסיפור ר' אמנון, וננסה לבדוק אילו פרטים הקשורים לפיוט ולדרכי מסירתו מופרכים מבחינה היסטורית, ואילו מתאימים לדרך ההפצה שביררנו. אף נשאל לאילו פרטים בסיפור הנוגעים לפיוט אפשר לתת הסבר מתקבל על הדעת. במיוחד נשקול את סבירות מציאותו של חכם בשם ר' אמנון במגנצא הקשור לפיוט, גם בלי קשר לפרשת קידוש השם. בדרך זו לא נוכל להוסיף כלום לשאלת אמיתותה של פרשת קידוש השם, אך נוכל אולי להבין טוב יותר כיצד ומתי יכול היה הסיפור להתגבש דווקא סביב שאלת מסירתו של הפיוט 'ונתנה תוקף'.⁵

א

'ונתנה תוקף' הוא פיוט ארץ ישראלי קדום מאוד, ברובו בלתי מחורז, הידוע לנו גם מן הגניזה הקהירית.⁶ הפיוט הוא 'סילוק', היינו אותו חלק של קרובה הנאמר בפי החזן לפני הקדושה בחזרת הש"ץ. הפיוט מופיע בתפילות הימים הנוראים בכל מנהגי אשכנז וצרפת, וגם במחזור רומא.⁷ בכלום הוא מצטרף כסילוק לקרובה של ר' אלעזר בירבי קליר לראש השנה 'אופד מאז לשפט היום'. רוב פיוטי ארץ ישראל שהתגלגלו לאשכנז ולצרפת הגיעו לשם דרך איטליה.⁸ הקרובות שמוצאן מארץ ישראל הגיעו לאשכנז מאיטליה עד סוף המאה הי', ועל כל פנים לא יאוחר מתחילת המאה

⁵ דרך זו, של חלוקת הסיפור לכמה חלקים ודיון נפרד בכל אחד מהם, יכולה להיראות מוטעית למי שמוכן לקבל רק שתי אפשרויות: כל הסיפור אמת או כולו אגדה. אבל אין לשלול גם את דרך הביניים, הטוענת שיש באגדה גם כמה נתונים היסטוריים אמיתיים, שאליהם הצטרפו מוטיבים אגדתיים. בענין הזהירות הנדרשת לפני ששוללים כל ערך היסטורי מסיפורי אגדה ראו: מ' גיל וע' פליישר, יהודה הלוי ובני חוגו, ירושלים תשס"א עמ' 159 (בענין המסורות על קשרי החיתון בין ר' יהודה הלוי לר' אברהם בן עזרא) ועמ' 256 (בענין האגדה על מותו של ר' יהודה הלוי).

⁶ מחזור לימים נוראים לפי מנהג בני אשכנז לכל ענפיהם, א: ר"ה, ב: יום כיפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל; ראש השנה, מבוא, עמ' מב, הע' 39, ובמקורות המצויינים שם, ועמ' 169 ואילך. על קטעי הגניזה שבהם הועתק הסילוק ועל זמן חיבורו האפשרי של הפיוט ראה יהלום (לעיל הערה 2), עמ' 237. לפי דבריו: 'ונתנה תוקף יכול היה להיכתב על ידי ינאי', כלומר במאה ה'. סביר שהפיוט קדום יותר, שהרי כמעט אינו מחורז והמשקל אינו מדויק בו, שלא כמו אצל הפייטן הקדום יוסי בן יוסי. גם הלשון והתחביר נראים קדומים לינאי. הפיוט השפיע כנראה כבר על הפיוט 'אשר אימתך' המיוחס לינאי. על פיוט זה ובעיות ייחוסו ראו: מ' זולאי, פיוטי ינאי, ברלין תחר"ץ, עמ' שכח, שלב; מחזור ליום כיפור, שם, עמ' 376; א' מירסקי, 'משמעות החרוז בשיר האזור', שי להימן, מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים מוגשים לא"מ הברמן, בעריכת צ' מלאכי ו' דוד, ירושלים תשל"ז, עמ' 175 ואילך. בפיוט זה נאמר 'ואביתה תהלה מבשר ודם/מהבל ותהו/מחציר יבש/מצל עובר/מציץ נובל'. ד"ר אברהם דוד העיר שהביטוי 'מי ברעש' מתאים דוקא לארץ ישראל ולא לאירופה, שאין בה כמעט רעידות אדמה. קדמותו של הפיוט צויינה גם ע"י דוידזון ואלבוגן.

⁷ ראה ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 154, וכן הוא בכל כתבי היד האיטלקיים.

⁸ ניתן לומר זאת גם אם לא נוכל למצוא את הפיוט הנדון בכתבי היד של מחזורי איטליה הידועים לנו היום. כמה וכמה פיוטים (ביחוד קרובות קליריות) נשמטו מהמחזור האיטלקי, אף שהיו בו בתקופה קדומה. אפשר להוכיח זאת מרשימת הפיוטים הכלולים

ב'סדר חיבור ברכות', שהוא נסיון העריכה הקדום של המחזור האיטלקי, שאינו מאוחר לאמצע המאה הי"ב. ראו: I. Davidson, 'The Seder Hibbur Berakot', JQR, XXI (1931) pp 241 ff

הי"א.⁹ יחד עם הפיוטים שמקורם בארץ ישראל הגיעו לאשכנז גם פיוטים איטלקיים, ובראשם פיוטי ר' שלמה הבבלי.¹⁰ צירוף זה של הפיוט הקדום 'ונתנה תוקף' לקרובתו של הקלירי אחיד בכל המנהגים הנזכרים, ולכן נראה שהוא רווח כבר באיטליה, לפני שהפיוט נדד צפונה.¹¹ ואולם לקרובתו של הקלירי 'אופד מאז לשפט היום' היה סילוק משלה, הפותח במילים 'מי לא יראד'. לאחרונה שוחזר סילוק זה לפי כמה מקורות מן הגניזה.¹² 'י יהלום ציין שסילוק זה היה ידוע בצרפת הקדומה, כי זכה לפירוש באחד מכתבי היד הצרפתיים של פירושי פיוטים.¹³ מכיוון שראשוני הפרשנים שכתבו פירושים רצופים לפיוטים הם בני סוף המאה הי"א, נראה שהסילוק הקלירי היה ידוע בצרפת לכל הפחות עד סוף המאה הי"א. סביר להניח שבמאה הי"ב נהגו בצרפת שני הסילוקים במקביל.¹⁴ אחר כך הוחלף הסילוק המקורי ב'ונתנה תוקף' עד שהראשון נעלם, ולא נותר לו זכר במחזורים הצרפתיים הידועים.¹⁵

גם באשכנז אין מביאים כתבי היד, רובם ככולם מן המאות הי"ג ואילך, אלא את 'ונתנה תוקף'. בדיקה פליאוגראפית מראה שאחד הקטעים שבאמצעותם שוחזר הסילוק 'מי לא יראד' הוא אשכנזי.¹⁶ להלן נראה שפיוט זה של הקלירי השפיע גם על ר' שמעון בר יצחק, אך הפיוט עצמו לא נמצא (עדיין) במחזורים או בפירושי הפיוטים האשכנזיים הידועים. העדרותו המוחלטת של הסילוק הקלירי ממחזורי המאה הי"ג ואילך מוכיחה שתהליך החלפתו חל מוקדם, במאה הי"א, ולכל המאוחר במאה הי"ב.

ועדיין עלינו להסביר כיצד פיוט מגיע וכובש את מקומו, תוך שהוא דוחה בכל מקום סילוק אותנטי מתוך קדושתא קלירית. אמנם, במאה הי"א עדיין רווחה הגמישות, וקהילות שינו מדי פעם את מבחר הפיוטים שנאמרו, בעיקר אם הגיעו אליהם פיוטים עתיקים או כאשר פייטן או חכם הביא

⁹ ר' שמעון בר יצחק (חי כמשוער בשנים 950-1020, ראו: גרוסמן, אשכנז, [לעיל, הערה 2], עמ' 92) כבר ראה אותן לפניו ובדרך כלל רק 'השלים' קרובות למועדים שלא היו להם קרובות מארץ ישראל.

¹⁰ ר' שלמה הבבלי חי באיטליה באמצע המאה הי"א, ראה ע' פליישר, פיוטי שלמה הבבלי, ירושלים תשל"ג, עמ' 34. תפוצתם הרבה של פיוטי הבבלי באשכנז נזקפת לזכות דורו של ר' משולם הגדול. ר' משולם נפטר סביב שנת 1000, (גרוסמן, שם, עמ' 56).

¹¹ יתכן שהצירוף נעשה כבר במזרח, אך עדיין לא נמצאה לזה הוכחה.

¹² בידי ב' לפלר מן האקדמיה ללשון העברית; ראו: יהלום (לעיל, הערה 2), עמ' 273, הע' 17.

¹³ יהלום, שם, עמ' 243 הע' 25. המדובר בכ"י אוקספורד 171 OPP. (נובמבר 1207). פירוש הפיוט אינו שלם. כתב היד מכיל פירושים לפיוטי צרפת, כמו האזהרות 'אמת יהגה חכי' לר' אליהו הזקן. בכתב היד ישנם פירושים לפיוטים נוספים, שנהגו כנראה בצרפת הקדומה אבל חדלו לאמרם במאה הי"ב, ובהם אפילו סדר העבודה 'אדרת תלבשת' לר' שלמה הבבלי (ראו: פליישר [לעיל, הערה 10], עמ' 153 ואילך; עם זאת, בכתב היד מופיע גם פירוש לסדר העבודה 'אתה כוננת עולם ברוב חסד וכו' יתנהג' ליוסי בן יוסי); קרובת הקלירי לשבת שובה 'אימנת תעל לנמהרים', וקרובת הקלירי 'אמצה עשיריה' (!). על פירושו של ר' שמעיה, תלמידו של רש"י, האצורים בכתב יד זה ראו: גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 381 ואילך.

¹⁴ בכתב היד הנזכר אין עדיין פירוש ל'ונתנה תוקף'. יתכן ש'ונתנה תוקף' הגיע לצרפת דרך אשכנז, ועוד נעמוד על כך להלן.

¹⁵ כך לכל הפחות באותם כתבי יד שראה צונץ וסבי ד' גולדשמידט, שהם, כאמור, כולם מן המאה הי"ג ואילך. בכ"י וטיקן 306, שגם הוא פירוש של פיוטים שנאמרו בצרפת, כבר מופיע פירוש רק ל'ונתנה תוקף'.

¹⁶ כך מסר לי ב' לפלר, מן האקדמיה ללשון העברית.

אליהן פיוטים חדשים.¹⁷ ואולם, השתלטות מוחלטת כזו היא יוצאת דופן, ויש להסביר מדוע קרה כך לפיוט 'ונתנה תוקף' דווקא. להלן ננסה לתת הסבר לתופעה זו.¹⁸

כתבי היד האשכנזיים מראים שהפיוט נאמר בגרמניה גם ביום ב' של ראש השנה, אף על פי שאין אומרים אז קרובה במוסף. מנהג זה עבר למקצת קהילות צרפת, שבהן נאמר הפיוט בהמשך לקרובת 'אגן הסהר' של ר' בנימן בר שמואל. וכך נאמר בסדר טרוייש: 'ויש אומרים גם במוסף יום זה ונתנה תוקף', וכך הוא גם במנהג אפ"ם.¹⁹ מאשכנז או מצרפת עבר המנהג גם לפולין. במנהג פולין הונהג הפיוט גם במוסף של יום כיפור, ושם הוא בא בסיום קרובה אחרת של הקלירי, היא הקרובה 'שושן עמק'. באיטליה נתבטלה אמירת רוב הקרובות במאה הי"ג.²⁰ מאז אין אומרים בראש השנה קרובה בשחרית ובמוסף, אבל הסילוק 'ונתנה תוקף' נותר. לפי זה זכה הפיוט ליוקרה רבה במאה הי"ג גם באיטליה, אולי בהשפעת אשכנז. היו שאמרו אותו באיטליה גם ביום כיפור, במקום הסילוק של הקרובה 'אשען במעש אזרחי לר' יוחנן הכהן, או אף אחריו!²¹

ב

לכל סוג מסוגי הפיוט התפתחו כידוע מסורות ייחודיות לו, הן מבחינת צורתו הן מבחינת תכנון. לעיתים דומים הפיוטים בני אותו הסוג גם מבחינת לשונם. את הפיוט 'ונתנה תוקף' יש להשוות לסילוקים אחרים שנהגו במנהגי איטליה, אשכנז וצרפת, ובעיקר לסילוקים של הקרובות לראש השנה וליום כיפור. סילוקים אלה הם משל הקלירי, ר' משולם, ר' שמעון בר יצחק ור' בנימן בר שמואל. פיוטי ראש השנה מתארים, כצפוי, את משפט יום הדין, ופיוטי יום כיפור מתרכזים בתפקידו של היום כיום סליחה. לפי המסורת התלמודית, העולה גם בפיוטים שלפנינו, בשני הימים עומד האדם לפני בוראו ומצפה לגזר דינו, ולפיכך תוכנם של הסילוקים ליום הכיפורים קרוב לאלה של ראש השנה.

בדיקת הסילוקים של ר' אלעזר הקלירי מראה שהוא הכיר כנראה את 'ונתנה תוקף'. בסילוק 'מלך במשפט יעמיד ארץ' (של הקרובה 'את חילי')²² יש כמה טורים המזכירים את הפיוט הקדום:

'ארץ ודריה יצפו לדין / ויחתו ויחדו מאימת הדין .... / כי אין רחמים בדין / ולא ישא פנים בדין ...

¹⁷ נציין דוגמאות לכך: הקרובה של הקלירי לפסח 'אסירים אשר בכוש' נדחתה בחלקה בצרפת בידי פיוטיו של ר' יצחק בן שמואל (ראו: מחזור פסח לפי מנהג בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, מבוא, עמ' לו); ולקרובה 'שושן עמק' של הקלירי ליום כיפור הצטרפו באירופה סילוקים שונים (ראו: מחזור ליום כיפור [לעיל, הערה 6], מבוא, עמ' מא-מג).

¹⁸ יהלום (לעיל, הערה 2, עמ' 240) מסביר שדורות קדומים העדיפו לדחות את הסילוק של הקלירי, מפני שהוא מתאר ויכוח בין הקב"ה לבין המלאכים, המלמדים קטגוריה על ישראל.

¹⁹ סדר טרוייש, לר' מנחם בר יוסף בר יהודה חזון מטרוייש, מהדורת מ' וייס, פרנקפורט תרס"ה, עמ' 24. לעניין מנהג אפ"ם עיינו: מחזור לראש השנה (לעיל, הערה 6), עמ' 204.

²⁰ ראה גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט (לעיל, הערה 7), עמ' 172-173. אני מודה לידידי פטר לנרד שליבנתי עמו כמה מן השאלות הקשורות במנהגי איטליה.

²¹ כך במחזור רומא דפוס בולוניה משנת ש"א. וכך מודפס בשולי הדף בדפוס ונציה שפ"ו (1626): 'יש משמיתין נוסח זה (=ונתנה תוקף) ביום הכפור להיות עיקר תקונו מיוסד לראש השנה'. בתקופה האחרונה הוכנס הפיוט גם לכמה מחזורים ספרדיים, אך אין כאן המקום לברר תהליך זה.

²² הקדושתא 'את חיל' נאמרת באשכנז בשחרית של יום א' של ראש השנה. עיינו: מחזור לראש השנה (לעיל, הערה 6), עמ' 65 ואילך. הסילוק מתחיל בעמ' 80.

וביד כל אדם יחתום דין... / הכל באמת והכל בדין.²³

גם לשון הסילוק 'מי לא יראד', של הקרובה 'אופד מאז', מזכירה כמה פעמים את 'ונתנה תוקף':

'וישבת לכסא שופט מלך... ויתיצב כסא הדין... וישב עליהם בדין...

ועוד יוציא כסא אמת/ וישב עליו באמת / ביד כל אדם יחתום באמת... ויכון עוד כסא חסד'.

ואולם יש הבדל בולט בין שני הסילוקים של ר' אלעזר הקלירי לבין הסילוק 'ונתנה תוקף'.

הראשונים מרבים לעסוק בעם ישראל, בזכות אבות, ובדברי הסגוריה והקטגוריה שמשמיעים

המלאכים במעמד בית הדין של מעלה. לעומת זאת הפיוט 'ונתנה תוקף' מתאר משפט אוניברסלי

לגמרי, אשר חוץ מן הטור 'ותשובה ותפילה וצדקה' אין בו משהו הרומז למעמדו המיוחד של עם

ישראל. גם עניין זה מהווה סימן לקדמותו של הפיוט.²⁴

הסילוק 'מי ימלל', שגם אותו חיבר ר' אלעזר הקלירי, הגיע אף הוא לאירופה, ונאמר בקהילות

צרפת. גם הוא מתחיל בצורה המזכירה מעט את 'ונתנה תוקף':²⁵

'מי ימלל גבורות חיליך / מי יגיד עוצם מפעליך / מי ישער פלאי מפעליך /

מי יתנה עוז הילולך / מי יאמר תוקף מלולך...'

מפייטני ארץ ישראל נעבור לפייטני איטליה. הסילוק היחידי שידוע לנו מפיוטי אמיתי שייך

לקדושתא שלו לחתן.²⁶ תחילתו היא:

'ומי בשחק יערוך לו / ומי יתנה תוקף גדלו / ומי יספר שחקי גבולו / ומי ישער עומק מפעלו...'

נראה שאמיתי הכיר את הסילוק 'מי ימלל' של הקלירי. הצירוף 'יתנה תוקף' המופיע גם כאן

בתחילתו של הסילוק רומז לכך שהכיר כנראה גם את 'ונתנה תוקף'.

בשתיים מסליחותיו משלב אמיתי את הטור 'ותשובה... מעבירין (את) רוע הגזירה'. הוא שילב טור

זה לפי עיצובו הפייטני, שהוא שונה מן העיצוב המקורי שבבאשית רבה. וכך נאמר בסליחה 'אנא

אלך מרוחך', בטור 7:

'זעקה תשובה וצדקה / זועכות רוע הגזירה'.

ובסליחה 'אפפוני מים', בשורה 7:

'מסורת בידינו מאבותינו / נאקה ותשובה וצדקה / סותרות רוע גזירות'.

אמיתי שינה מלשון הפיוט 'ונתנה תוקף' רק מה שהיה נחוץ לו לצורך האקרוסטיכון האלפביתי.²⁷

גם מר' משולם בר קלונימוס נותר בידינו סילוק אחד בלבד, השייך לקדושתא שלו לשחרית של יום

כיפור.²⁸ ר' משולם פעל באיטליה ובאשכנז ברבע האחרון של המאה הי'. הדעות חלוקות אם רוב

²³ הטורים המקבילים ב'ונתנה תוקף' הם: 'כי אתה הוא דיין אמת... וחותם יד כל אדם בו / (קטע גניזה מוסיף כאן: וביד כל אדם יחתום)... ויאמרו הנה יום הדין / לפקוד על צבא מרום בדין / כי לא יזכו בעיניך בדין'.

²⁴ השווה א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, מבוא, עמ' 15.

²⁵ ראה מחזור ליום כיפור (לעיל, הערה 6), עמ' 397. הייחוס לקלירי נמצא בכותרת הפיוט שבכתב יד אנטונין 959, ולשונה: 'סלוקה דר' אלעזר'.

²⁶ תחילתה 'אתה הוא ולא יתמו שנותיך', מגילת אחימעץ, מהדורת ב' קלאר, ירושלים תשל"ד, עמ' 86. הסילוק מתחיל בעמ' 93.

²⁷ המובאות מתוך: מגילת אחימעץ (בהערה הקודמת), עמ' 101-102. לפי אמיתי הטור המדובר הוא בעל מסורת עתיקה: 'מסורת בידינו מאבותינו'.

²⁸ מחזור ליום כיפור, שם, עמ' 112 ואילך. הסילוק מתחיל בעמ' 156.

חייו היה באיטליה או באשכנז.²⁹ מסורת אחת רואה בו תלמידו של ר' שלמה הבלבי.³⁰ סילוקו של ר' משולם נראה מושפע לא מעט מן הפיוט 'ונתנה תוקף'. בתחילתו מבוסס הפיוט על התחלת 'ונתנה תוקף' ועל סופו:

'מי יתנה תוקף תהלתך / מי ישנן שעור שבחך... מי יקצוב קריאת קדושתך... מי יפרש פלאי פארך...
מי יבאר ביאור בינתך...'

המשכו של הסילוק בנוי על טור אחר מן הפיוט 'ונתנה תוקף':

'כי כשמך כן תהלתך / כתהלתך כן אמרתך...'

קטע שלם מוקדש לתיאור אפסות האדם, אף הוא כדוגמת הסילוק הקדום:

'ומה יעצור כח ילוד אישה... / וגו ועף בחישה / וגווע ומת בחלושה...'

וגלוי לך כי יציר חומר הוא / הבל הבלים הוא / עלה נידף הוא / קש יבש הוא

חרש את חרשי האדמה הוא / ובמה נחשב הוא...'

ויצר לבו רע מנעוריו... / ומה יצדק במפעליו / ומה יזכה במעלליו...'

השפעתו של הסילוק 'ונתנה תוקף' על ר' משולם נראית כמעט ודאית.³¹

לעומת זאת, אין ניכרת השפעה של 'ונתנה תוקף' על הסילוק לראש השנה של ר' שמעון בר יצחק,³² שחי במגנצא בתחילת המאה הי"א. השפעה מועטה, אם בכלל, ישנה על הסילוק לראש השנה של ר' בנימן בר שמואל,³³ שחי כנראה בצרפת באותה תקופה.³⁴ ואולם הסילוקים של ר' שמעון בר יצחק ושל ר' בנימן בר שמואל מושפעים הרבה מן הסילוקים של הקלירי: ר' שמעון מושפע מן הסילוק של הקדושתא 'את חילי', ושניהם מושפעים מאוד מן הסילוק 'מי לא יראך'. מעמד בית הדין של מעלה, וקיפול ספרי הדין במקרה שהחודש מתעבר בבית הדין של מטה המתואר אצל ר' בנימן בר שמואל (שורה 72 ואילך), הוא הרחבה של התיאורים אצל הקלירי.³⁵ תיאור הקב"ה הנושא עוון ומכריע לזכות, משותף גם לר' שמעון בר יצחק וגם לר' בנימן בר שמואל, וזאת בעקבות הסילוק 'מי לא יראך', שהיה נהוג כנראה באשכנז הקדומה.³⁶

²⁹ פרנקל, מחזור פסח (לעיל, הערה 17), מבוא עמ' ל; גרוסמן, אשכנז (לעיל, הערה 2) עמ' 49 ואילך.

³⁰ ראו: פליישר, שלמה הבלבי (לעיל, הערה 10), מבוא, עמ' 34.

³¹ צונץ, בזהירותו האופיינית ניסח זאת כך: 'אולי הוא גם הכיר את הסילוק ונתנה תקף, שאותו מזכיר הסילוק שלו כמה פעמים' (ל.ג. עמ' 110, התרגום שלי).

³² מחזור ליום כיפור (לעיל, הערה 6), עמ' 112. הסילוק, המתחיל 'אשר מי יעשה כמעשיך', שייך לקרובה 'אמרתך צרופה'.

³³ מחזור לראש השנה (לעיל, הערה 6), עמ' 204. תחילתו 'אכן אתה אל מסתתר', והוא שייך לקרובה 'אגן הסהר'. בסילוק של ר' בנימן מופיע השיבוץ המיוחד 'ספר הזכרונות' (טור 75), המופיע גם ב'ונתנה תוקף' (שם, שורה 5). אין זה ברור אם שיבוץ זה נלקח ישירות מן הסילוק הקדום. הצירוף המקראי 'ספר הזכרונות', בהוראתו החדשה שניתנה לו, ידוע כמה פעמים בפייטנות הקדומה, למשל אצל הקלירי ורס"ג. עוד השפעות אפשריות: 'כי כשמו כן תהילתו' (טור 169), 'משמיעים דממה דקה' (טור 215) ואולי גם 'ואין תשובה ואין צדקה' וכו' (טור 128 ואילך). נראה שר' בנימן ראה אי פעם את הפיוט 'ונתנה תוקף', גם אם לא היה נהוג לאמרו בתקופתו בצרפת. למרות שמקומו של ר' בנימן בצרפת, ישנן דוגמאות ביצירתו המראות על קרבה מיוחדת למסורות דרום אירופאיות, ונראה שהדוגמא שלפנינו היא אחת מהן, ועיינו על כך אצל פליישר, בהערה הבאה.

³⁴ ע' פליישר, אזהרות ר' בנימן בר שמואל פייטן, קובץ על יד ס"ח יא (כא), תשמ"ה (א), במבוא.

³⁵ ראו יהלום (לעיל, הערה 2), עמ' 238. נראה שגם הסליחה 'שבת הכסא' לר' שמעון בר יצחק נתחברה על פי 'מי לא יראך'.

³⁶ תחילת שאר הסילוקים של הקלירי שהגיעו לאשכנז, וכן אלו של ר' שמעון בר יצחק ור' יוסף טוב עלם, אינן רומזות ללשון 'ונתנה תוקף'. תחילת הסילוק של 'אימת נוראותיך' לר' משה בר קלונימוס, שהיה לדעת רוב החוקרים סבו של ר' משולם, היא: 'אומץ גבורותיך מי ימלא / ומי יעצור כח שבחך למלא' (מחזור פסח [לעיל, הערה 17], עמ' 539). יש כאן דמיון מסויים לתחילת

מפרק זה ומקודמו עולה שהפיוט 'ונתנה תוקף' היה ידוע היטב באיטליה הקדומה.³⁷ הסילוק 'מי לא יראד', שהוא הסילוק המקורי של הקדושתא 'אופד מאז', היה ידוע באשכנז בתחילת המאה הי"א. סביר שהוא הסילוק שנאמר באשכנז לפחות עד ימיו של ר' שמעון בר יצחק. 'ונתנה תוקף' נקלט באשכנז כנראה במאות הי"א והי"ב. ספק אם היה 'ונתנה תוקף' ידוע בצרפת בתחילת המאה הי"א. 'מי לא יראד' היה נהוג בצרפת לפחות עד סוף המאה הי"א, והוחלף שם ע"י 'ונתנה תוקף' כנראה במאה הי"ב.

כיצד הגיע 'ונתנה תוקף' לצרפת - האם מאיטליה או מאשכנז? שתי האפשרויות קיימות. ראינו שעד סוף המאה הי"א נהג בצרפת עדיין הסילוק של הקלירי, אך באשכנז הוא נעלם כנראה מוקדם יותר. אם הגיע הפיוט לצרפת רק לקראת סוף המאה הי"א, סביר שהוא הגיע לשם מאשכנז. במאה הי"א הגיעו תלמידי החכמים הצרפתיים ללמוד בישיבות אשכנז, והביאו איתם חזרה לצרפת פיוטים מאשכנז. תנועה זו נפסקה עם גזירות תתנ"ו.³⁸ במאה הי"ב מתהפכת המגמה, תלמידי החכמים מאשכנז לומדים בצרפת ומביאים לאשכנז פיוטים צרפתיים וספרדיים.

ג

נבדוק עתה את העדויות העולות מסיפור ר' אמנון, ונבחן את מידת התאמתן למה שהעלינו לעיל. הסיפור אודות ר' אמנון ידוע בנוסח המובא ע"י ר' יצחק בר משה מוינה, בספרו 'אור זרוע' בסוף הלכות ראש השנה (סימן רעו). ר' יצחק מעיד שהעתיק את הסיפור מכתב ידו של ר' אפרים מבונא.³⁹

הסילוקים של הקלירי ושל אמיתי, אף שאין כאן רמז ל'ונתנה תוקף'. נראה שהיתה מסורת איטלקית להתחיל את הסילוקים בשבח הנאמר בלשון 'מי וכו'.

³⁷ ידועים לי עוד שני פיוטים שתחילתם דומה, ושניהם איטלקיים: הראשון הוא 'אתנה תוקף עיצומיך', שהוא סליחה לתענית אסתר של ר' יחיאל בר אברהם מרומי, בן אמצע המאה הי"א (עיינו: פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, מהד' א' פרנקל, ירושלים תשס"ז, עמ' 181). השני הוא 'אתנה תוקף כפוף זוקף' (דוידזון 8965), שהוא זולת לחנוכה של ר' משה הסופר בן בנימן מרומי, בן המאה הי"ב. עוד יש לציין, שהצירוף 'ותפילה ותשובה וצדקה' מופיע כמה פעמים בסוף רשימות צומות, ודווקא באותם נוסחים שמוצאם מאיטליה. עיין ש' אליצור, למה צמנו, ירושלים תשס"ז, עמ' 134 ועמ' 143, ולפי שינויי הנוסחאות המובאים שם נראה בבירור שהמובאה היא דווקא מתוך נוסח 'ונתנה תוקף'.

³⁸ בתקופה שלפני תתנ"ו עדיין קלטו מחזורי צרפת סליחות אשכנזיות, כמו פיוטיהם של רבינו גרשם מאור הגולה, ר' שמעון בר יצחק ור' מאיר בר יצחק ש"ץ. במאה הי"ב, לעומת זאת, כמעט שלא הועברו סליחות מאשכנז לצרפת. בכתבי היד הצרפתיים יש סליחות אשכנזיות רבות מן המאה הי"א, אך לא כאלה שנתחברו במאה הי"ב. ראו: לקט פיוטי סליחות, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, ב, עמ' 775.

³⁹ אין סיבה לפקפק בכך שר' יצחק אור זרוע ראה ממש את כתב ידו של ר' אפרים, ושר' אפרים הוא מנסחו הראשון של המעשה. ראו דבריו של ע' יסיף, אגדה והיסטוריה (לעיל, הערה 2), עמ' 198 ואילך. נקודה זו חשובה, מפני שהיא מוכיחה שהקשר בין מעשה קידוש השם ובין המסורת על הפיוט 'ונתנה תוקף' נמצא כבר בסיפור המקורי. לפי זה, הסיפור נכתב לראשונה יחד עם תיאור הפצתו של הפיוט. אף שבכמה עדי נוסח של המעשה חסר הסיום הכולל את השושלת של משפחת קלונימוס. וראו להלן הערה 41.

הסיפור מועתק בכתבי יד נוספים, ויש כמה הבדלי נוסח חשובים בין כל המקורות האלה.⁴⁰ מקור מהימן לנוסח הסיפור יכול לשמש כ"י פרמה 2295 (563), המובא להלן:⁴¹

מעשה על מה הוסד ונתנה תוקף

שמעתי שר' אמנון ממגנצא ייסד אותו על מקרה רע שאירע לו שר' אמנון היה עשיר גדול ומיוחס ויפה והחלו ההגמון והשרים לבקש ממנו שיהפוך לטעותם וימאן. ויהי כדברם אליו יום ולא שמע עליהם ויפצרו בו. ויהי כהיום מהחזיקם עליו אמר אני חפץ להיוועץ ולחשוב בדבר עד שלושת ימים וכדי לדחותם אמר כן. ויהי אך יצוא יצא מפיו לשון ספק שהיה צריך שום עצה ומחשבה לכפור באלוקים חיים ויבוא אל ביתו ולא אוה לאכול ולשתות ויתאבל. ויבואו כל אוהביו וכל קרוביו לנחמו וימאן ויאמר כי ארד על דבר זה אבל שאולה ויבך. ויהי ביום השלישי והנה ההגמון שלח אחריו ויאמר לא אלך. ויוסף שלוח עוד שרים וימאן ללכת אליו. ויהי בבואו ויאמר ההגמון להביאו בעל כורחו ויביאו אליו. ויהי בבואו ויאמר אליו ההגמון מה זה אמנון, למה לא באת אלי על אשר יעדת לי להיוועץ ולהשיב דבר לעשות את שאלתי. ויען רבי אמנון אכן אדוני אני משפטי כי הלשון אשר דיבר ותכזב לך דינה לחתכה. כי חפץ רבי אמנון לקדש את השם עבור הדיבור אשר דיבר בפה. ויאמר ההגמון כן הלשון אחתוך כאשר דיברת. אך ... הרגלים אשר לא באו אלי למנוע אשר דברת, ואת יתר הנפש אקצץ ואייסר. ויצו הרשע הצורר ויקצצו שלושים פרקי אצבעות ידיו ושלושים פרקי אצבעות רגליו ועל כל פרק ופרק היו שואלים ממנו התחפוץ עוד לשוב אל אמונתנו ויאמר לא. ויהי ככלותם לקצץ ציווה הרשע להשיב רבי אמנון במגן אחד אל ביתו וכל פרקי אצבעותיו בצידי וישלחו אל ביתו. הכי נקרא שמו אמנון כי האמין באל חי וכי קיבל על אמונתו יסורים כאלה מאהבה על הדבר אשר יצא מפיו.

אחר הדברים האלה בראש השנה ביקש מקרוביו לצאת אותו בבית הכנסת עם כל פרקי אצבעותיו המלוחים ולהושיבו אצל שליח ציבור. וכהגיע שליח ציבור לומר הסילוק אמר רבי אמנון וכן תעלה לך קדושה' כלומר שקידשתי את שמך על מלכותך ועל ייחודך. ואחר כך אמר 'ונתנה תוקף קדושת היום' ואמר 'אמת כי אתה דין אמת ומוכיח' כדי להצדיק עליו את הדין. והזכיר 'וחותם כל יד אדם בו' כלומר שיעלה לפניו חותם ידו שנקצצה על ייחודו. וכן כל העניין הזה. ובסוף הסילוק נכסה מעיני כל הקהל ואיננו כי לקח אותו האלוקים. זוכרה לו אלוקים נשמתו לטובה. ועליו נאמר מה רב טובך אשר צפנת ליראיך.

⁴⁰ רשימה חלקית של מקורות אלה ראו: יסיף, שם, עמ' 198 הע' 26-28. על אלה ניתן להוסיף את כ"י פרמה 655 (3205); כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית מס' 3037, ואת שני כתבי היד של ספר אור זרוע (אמסטרדם, רוזנטליאנה 1 [3]); פרנקפורט 2/7, שכמעט זהים לנוסח הדפוס. מקורות נוספים מצויינים במאמרו של שפיגל (לעיל, הערה 4). להלן נראה שנוסח ה'אור זרוע' נשתבש (או תוקן) בכמה מקומות.

⁴¹ נוסח מהימן זה פירסמו א' ליפסקר ו' במברגר, 'ארונו של רב עמרם', חוליות 4 (1997) עמ' 137. הוא כולל את סיום המעשה (ההתגלות בחלום לר' קלונימוס) החסר בכמה גרסאות, למשל בנוסח הכלול ב'ספר הזכרונות' (מהד' ע' יסיף [לעיל, הערה 1], עמ' 400) ובכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית מס' 3037. נוסח כ"י פרמה הנ"ל נקי מן השיבושים שנכנסו לנוסח האור זרוע. כך, לדוגמה, בנוסח כ"י פרמה נאמר: 'ולהושיבו אצל שליח ציבור' אך בנוסח האור זרוע: 'ולהשכיבו אצל שליח ציבור' (כנראה שיבוש מפני הדומות עם 'להשכיב את ר' אמנון במגן אחד').

אחר הדברים והאמת אשר הועלה רבי אמנון ונתבקש בישיבה של מעלה יום השלישי לטוהרתו, נראה בדמות הלילה לרבנו קלונימוס בן רבנו משולם בן רבנו קלונימוס בן רבנא משה בן רבנא קלונימוס ולימד לו פיוט ההוא ונתנה תוקף. ויצו עליו לשלוח אותו בכל תפוצות הגולה להיות לו עד וזכרון ויעש הגאון כן.

בשלים מאוחרים יותר זכה הסיפור אף לעיבודים שונים.⁴²

מן הסיפור על ר' אמנון ממגנצא עולות לפנינו העדויות הבאות בעניין הפיוט: (א) היה חכם בשם ר' אמנון במגנצא; (ב) את הפיוט 'ונתנה תוקף' חיבר ר' אמנון, והוא אמר אותו בבית הכנסת במוסף של ראש השנה. (ג) בשעת מעשה פירש ר' אמנון את מילות הפיוט וכותרתו ('ובכן לך תעלה קדושה' וכו') בצורה מושאלת על מעשה קידוש השם שלו עצמו. (ד) ר' קלונימוס בן רבנא משולם למד את הפיוט מר' אמנון בחלום הלילה והפיץ אותו לפי מצוותו בכל תפוצות הגולה. להלן נדון בעדויות אלה אחת אחת:

(א) הימצאותו של חכם בשם ר' אמנון במגנצא טעונה בירור. השם הנדיר 'אמנון' הוא שם איטלקי מובהק. ידוע לנו על ר' אמנון שהיה אחד מעשרה חכמים שנהרגו בידי הערבים לאחר שהוגלו מאוריה (דרום איטליה) בשנת 925.⁴³ ר' אמנון אחר הוא אביו של הפייטן האיטלקי ר' חננאל, מחבר הקרובה 'אתחיל מקצת' לשבת הגדול.⁴⁴ פייטן זה חי באיטליה לקראת סוף המאה הי'. השם אמנון אינו אלא אחד מקבוצה של שמות עבריים ייחודיים, שבני איטליה הקדומים אהבו לתת לבניהם. רבים מהם שמות המופיעים בספרי נביאים ראשונים בכלל, ובין האנשים הסובבים את דוד המלך ואת משפחתו בפרט. והרי דוגמאות: אביתר, אחימעץ, אמנון, דניאל (גם מבני דוד, דהיי"א ג, א), זבדיה, (חכמוני), יהושפט, יואב, נתן, פלטיאל, צדוק, צדקיה, שפטיה.⁴⁵ השם 'אמנון' אינו ידוע עוד באשכנז. יתר על כן: בניגוד לבני איטליה, שלא נרתעו מלתת שמות עבריים מקראיים בעלי קונוטציה שלילית,⁴⁶ לא

⁴² ראו: יסיף, אגדה והיסטוריה (לעיל, הערה 2), עמ' 198 ואילך. עיבוד מקוצר של הסיפור נמצא בכ"י פרמה 654 (3006), שהוא מחזור כמנהג צרפת (נכתב בשנת 1304 בבורגונד) בתחילת פירוש הפיוט: 'זקן אחד היה ששאל לו קיסר להשתמד ואמ' לו תן לי זמן ג' ימים. לאחר ג' ימים חזר אותו זקן לפני הקיסר ואמ' הרגלים שהלכו להם בהמתנה לדעת אם יחזקן באמונת הקב"ה יקצצו, והידים שלא מיחו יקצצו, והעיניים, כל האברים שהיו בו שלא היתה הנשמה תלויה בהם צוה אותו כהן (?) ליקצץ ונשאר בלא ידיים ובלא עיניים. וצוה והביאו אותו בין בדי הארון ותקן שם ונתנה תוקף קדושת היום של ראש השנה'. הביטוי 'שלא היתה הנשמה תלויה בהם' הוא תיקון בעקבות הפולמוס האם מותר לאדם להמית עצמו על קידוש השם או שמא מותר לו רק לפגוע בעצמו פגיעה שאינה מסכנת את נפשו. עיבוד נוסף נמצא ב'סליחות על פי מנהג אשכנז ולועזים', פראג ש"ז, שם מיוחס לר' אמנון גם חיבור הסליחה 'תא שמע'. עיבוד זה הדפיס מ"ח שמלצר, 'מעשה ר' אמנון והסליחה תא שמע', הדאר 43 (תשכ"ה), עמ' 734.

⁴³ ספר חכמוני לרב שבת דונולו, מהדורת ד' קאשטילי, פריניצי תרמ"א, הקדמה, עמ' 3; ועיינו גם קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל, הערה 26), ע' 48.

⁴⁴ תחילתה 'אזכיר מקצת לספר בשבח'. מקור הקרובה הוא 'סדר חיבור ברכות' האיטלקי. עיינו: קבץ על יד ס"ה, טז (כו), תשס"ב, עמ' 1 ואילך. הוכחות לזמנו של הפייטן חננאל בר אמנון עיינו שם, במבוא.

⁴⁵ גם השם 'חננאל' הוא איטלקי. כל החכמים המוכרים בשם זה במאות ה"ט-ה"א הם חכמים איטלקיים או שמוצאם מאיטליה. קבוצה אחרת של שמות איטלקיים מיוחדים מקורה ברשימת העולים מן הגולה, מספר עזרא ומדברי הימים.

⁴⁶ כיואב, אמנון, ואולי אף אבשלום.

אהבו בני אשכנז את השם אמנון.⁴⁷ לכן ברור מדוע דווקא הקפיד ר' אפרים מבונא, מספר המעשה, להדגיש באשכנז דווקא:

'הכי נקרא שמו ר' אמנון כי האמין באל חי וסבל על אמונתו.'

הימצאותו של חכם בשם אמנון במגנצא מתקבלת על הדעת, לדעתי, אם נאמר שהוא היה חכם איטלקי, או שמוצאו מאיטליה. ר' אמנון זה יכול היה להשתייך לאותן משפחות איטלקיות שעברו לאשכנז במאה ה'י, כמו משפחת קלונימוס המפורסמת.⁴⁸ בהמשך הדברים ננסה לבחון את שאר הפרטים, עם שאנו מניחים שאכן היה במגנצא חכם ממוצא איטלקי בשם ר' אמנון.⁴⁹

(ב) בסיפור עצמו נאמר על ר' אמנון 'ואחר כך אמר ונתנה תוקף קדושת היום',⁵⁰ ולא נאמר שחיבר את הפיוט. ייחוס הפיוט לר' אמנון נמצא רק בכותרת, בדברי ר' יצחק בעל ה'אור זרוע':

'מצאתי מכתב ידו של ה"ר אפרים מבונא בר יעקב, שר' אמנון ממגנצא יסד ונתנה תוקף על מקרה הרע שאירע לו זה לשונו מעשה בר' אמנון...'

ניתן היה לכאורה לדייק במילים 'וזה לשונו שמכאן ואילך מובאים דברי ר' אפרים, והכותרת היא דבריו של ר' יצחק אור זרוע. אף היינו יכולים לומר, שר' אפרים לא סבר בהכרח שר' אמנון חיבר את הפיוט, ורק ר' יצחק אור זרוע הבין כך. ואולם בנוסח כ"י פרמה 2295 הנ"ל ישנה כותרת שונה, ובה נאמר:

'מעשה על מה הוסד ונתנה תוקף. שמעתי שר' אמנון ממגנצא יסד אותו על מקרה רע שאירע לו. שר' אמנון היה עשיר גדול...'

המילים 'שר' אמנון יסד אותו על מקרה רע שאירע לו', מופיעות גם בכותרת של ר' יצחק אור זרוע. נראה בעליל שגם ר' אפרים ייחס את חיבור הפיוט לר' אמנון. גם בכ"י המבורג 152, הכולל פירושי פיוטים המיוחסים לר' אפרים מבונא, כתוב לפני הפירוש של 'ונתנה תוקף' 'סילוק דר' אמנון'.⁵¹ עוד עולה מכאן שנוסח כ"י פרמה 2295 קרוב למקור, ושנוסח כזה עמד לפני ר' יצחק אור זרוע, והוא ניסח על פיו את הכותרת שלו. מן המילים 'שמעתי שר' אמנון' ניתן כנראה ללמוד, שר' אפרים לא ראה לפניו כל טקסט כתוב, אלא כתב את דבריו לפי עדות שמיעה.

הפיוט 'ונתנה תוקף' פיוט קדום הוא, ולא נוכל כמובן לקבל את המסורת שמביא ר' אפרים ולייחס לר' אמנון את חיבורו. ואולם גם ר' אפרים ידע שהסילוק איננו המשך טבעי של קרובת הקלירי, ומחברו איננו ר' אלעזר ברבי קליר. מסורת זו, העומדת בתשתיתו של הסיפור, היתה ידועה אפוא

⁴⁷ גם לאחר התפשטותו של הסיפור על ר' אמנון לא נהגו בני אשכנז לקרוא לבניהם 'אמנון'.

⁴⁸ גם לפי הסיפור זמנו של ר' אמנון הוא סוף המאה ה'י, שהרי הוא בא בדברים עם ר' קלונימוס בר משולם, שחי בתקופה זו בדיוק.

⁴⁹ בכך לא אמרנו כלום על פרשת קידוש השם של ר' אמנון זה. נדירותו של השם אמנון הביאה את איידלברג (לעיל הע' 2) לקשור בין ר' אמנון ממגנצא לבין ר' אמנון מאוריה, אך אין בכך צורך.

⁵⁰ על דיוק זה עמד גם מרקוס (לעיל, הערה 2), עמ' 142.

⁵¹ אף שהסיפור עצמו אינו נזכר בכתב היד. בכתב יד פרמה 3205, לעומת זאת, מועתק הסיפור לאחר פירוש הפיוט. הפירוש לפיוט 'ונתנה תוקף' שבכ"י פרמה 3205 הינו הרחבה של הפירוש שבכ"י המבורג 152. על הקשר בין שני כתבי היד ראו: אורבך, ספר ערוגת הבשם ד: מבוא, 'ירושלים תשכ"ג', עמ' 39 הע' 84. מתקבל על הדעת שהאוטוגרף של ר' אפרים מבונא, שאותו ראה ר' יצחק אור זרוע כלל את פירוש הפיוט ולאחריו את סיפור המעשה. גם לגבי גזירת בלוויש צירף ר' אפרים את דברי הזכרונות שכתב לפירושו לפיוטים, עיינו א' הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, בהערות לעמ' קכו שורה 15.

באשכנז. כמו כן, מן הסיפור עולה שהפיוט לא היה ידוע באשכנז בתקופה קדומה, עד שהתחיל להתפרסם. לפי הסיפור, הפיוט התגלה סביב שנת 1000, תקופת חייו של ר' קלונימוס בר משולם. עדות זו מתאימה למה שהעלינו לעיל על תולדות התקבלותו של הפיוט.

אם לא היה הפיוט מוכר באשכנז, כיצד הכיר אותו ר' אמנון? הקשר לאיטליה עולה לפנינו פעם נוספת: כבר אמרנו שמוצאו של ר' אמנון קשור באיטליה, ושם היה הפיוט ידוע. מתקבל על הדעת שר' אמנון הכיר את הפיוט מאיטליה, או מן המסורות האיטלקיות שעמדו לפניו. שומעיו, שלא הכירו את הפיוט, סברו שהפיוט הוא מעשה ידיו.

מתי בדיוק אמר ר' אמנון את הפיוט בבית הכנסת? בנוסח הסיפור שבספר אור זרוע נאמר: 'ויהי כאשר הגיע שליח צבור לומר הקדושה וחיות אשר הנה אמר לו ר' אמנון המתן מעט ואקדש את השם הגדול, ויען בקול רם ובכך לך תעלה קדושה'.

כבר תמה יי דוידזון⁵² כיצד יכול היה ר' אמנון לשלב את פיוטו לפני אמירת הפיוט 'וחיות אשר הנה', שהוא פיוט הנאמר בתוך הקדושה.⁵³ וכי כבר אמר החזן סילוק אחר לפני הקדושה? האם אמר ר' אמנון סילוק שני, באמצע הקדושה? אך בנוסח המדויק של כ"י פרמה 2295 נאמר: 'וכשהגיע שליח ציבור לומר הסילוק אמר ר' אמנון ובכך ולך תעלה קדושה'.

לדעת ר' אפרים ר' אמנון שילב את הפיוט במקומו הנכון. אך מדברי ר' אפרים אלה עולה ששליח הציבור עמד לומר סילוק אחר. איזה סילוק עמד לומר שליח הציבור? נראה שיש לפנינו עדות נוספת הרומזת על הימצאותו של הסילוק הקלירי 'מי לא יראד' באשכנז.⁵⁴ אין אנו יודעים אם ר' אפרים, שחי במחצית השנייה של המאה הי"ב, הכיר את הסילוק המקורי של הקלירי, אך ידע כנראה שסילוק כזה נהג באשכנז לפחות עד תחילת המאה הי"א. מעשהו של ר' אמנון מדגים אפוא את אותו תהליך של התפשטות הפיוט 'ונתנה תוקף' ששיערו זה מכבר, שעיקרו החלפת הסילוק הקלירי בסילוק 'ונתנה תוקף', עד להשתלטותו המוחלטת של האחרון על מחזור התפילה האשכנזי והצרפתי. תהליך שינוי מנהגים זה עומד בבסיסה של המסורת שעמדה לפני ר' אפרים מבונא.

(ג) לפי הסיפור, פירש ר' אמנון את הפיוט 'ונתנה תוקף' על עצמו:

'אמר ר' אמנון ובכך ולך תעלה קדושה, כלומר שקדשתי את שמך על מלכותך ועל יחודך. ואחר כך אמר ונתנה תוקף קדושת היום ואמר אמת כי אתה דין אמת ומוכית, כדי להצדיק עליו את הדין, והזכיר וחותרם כל יד אדם בו כלומר שיעלה לפניו חותרם ידו שנקצצה על יחודו וכן כל הענין הזה'.⁵⁵

⁵² יי דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק 1970, ב', ערך 'ונתנה תוקף' (ו-451).

⁵³ מחזור לראש השנה (לעיל, הערה 6), עמ' 216, דוידזון, שם, ו-189.

⁵⁴ נראה שמעתיקו של ספר אור זרוע לא ידע על הסילוק הקלירי, ולכן שיבש את הנוסח. לדעתו, ר' אמנון הוסיף את פיוטו ולא החליף פיוט אחר. ואולי יש כאן תיקון מכוון, שהוכנס בגלל האיסור האשכנזי להשמיט פיוטים קדומים שנאמרו בקהילות זה מכבר, איסור שהתקבל בחוגם של חסידי אשכנז. וכך נאמר בספר חסידים (מהדורת יי ויסטינצקי, ברלין תרנ"א, סימן לג, עמ' 34; מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"ז, סימן תרוז, עמ' תב): 'ויש שימות שמשנה מנהג הראשונים. כגון פיוטים שהורגלו לומר קרובין דרבינו משולם, שאחד אמר קרובין אחרת ומת בתוך שלשים יום'. הכוונה לקרובה של ר' משולם בר קלונימוס, הנאמרת באשכנז בשחרית של יום כיפור. וראו: גרוסמן, אשכנז (לעיל, הערה 2), עמ' 59; ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 612. לפי זה לא יכול היה המעתיק לקבל שר' אמנון החליף פיוט קדום, והעדיף לספר שהוא רק הוסיף את 'ונתנה תוקף'. ושמא יש גם בזה הוכחה להמימנותו של נוסח כ"י פרמה 2295, ולקדמותו של חלק זה של הסיפור.

⁵⁵ כך לפי נוסח כתב יד פרמה 2295. נוסח האור זרוע משובש, וכן נוסף בו 'ותפקוד נפש כל חי, שכן נגזר עליו בראש השנה'. מילים אלה נמצאות גם בכ"י אחרים, וספק אם הן מקוריות.

היצירה הפיוטית מקבלת כאן משמעות חדשה, אישית, השונה מן המשמעות האוניברסלית של הפיוט הקדום. ע"י פירוש אישי זה, המפורט בסיפור, הופך הפיוט 'ונתנה תוקף', הנאמר לפני הקדושה, לסמל המתקשר לקידוש השם, ומשמעותו הנשגבת חודרת אל המתפללים האשכנזיים של המאה הי"ב.⁵⁶ תופעה ספרותית מעניינת זו אינה יחידה. כמה וכמה פיוטים משנים את משמעותם עם שינוי הדורות. ברור שאין לפנינו כאן עדות היסטורית, שהרי ר' אמנון בודאי לא אמר בקול את מחשבותיו. אין לפנינו אלא פרשנות של השומעים, או שזו רק פרשנות ספרותית מאוחרת. נראה שר' אפרים עצמו היה מודע לכך שאין זו משמעותו הרגילה של הפיוט, כי את המשמעות הרגילה ביאר ר' אפרים בשעה שפירש את הפיוט כולו, על הסדר.⁵⁷

האם חידש ר' אפרים מבונא את הפרשנות האישית של 'ונתנה תוקף', או שמא גם אותה קיבל במסורת? נראה שר' אפרים מבונא התנגד בדרך כלל לפירוש אישי כזה, אם אין מסורת מפורשת התומכת בו. על מסורת דומה, המפרשת טור של ר' שלמה הבבלי כאילו הוא מוסב על רפואתו ממחלתו, אומר ר' אפרים: 'ואני אומי שלא מן הקבלה הבל הוא לומר, אלא נראה לי על שמדמה גלותינו לחולה...'.⁵⁸ נראה אפוא שהמסורת על הפירוש הכפול של 'ונתנה תוקף' קודמת לר' אפרים. הוא רואה בה מסורת אותנטית, שאם לא כך לא היה מקבל אותה.

(ד) ר' קלונימוס בן רבנא משולם הפיץ את הפיוט: ר' קלונימוס זה הוא בנו של ר' משולם הגדול, הפייטן האיטלקי-האשכנזי הקדום, שהמסורת רואה בו את תלמידו של ר' שלמה הבבלי.⁵⁹ זוהי דמות היסטורית ידועה ומיוחסת, שאין לפקפק בקיומה. לא נדון כאן בעניין החלום, ודי לנו אם נלמד מן הסיפור שר' קלונימוס זה הכיר אף הוא את הפיוט 'ונתנה תוקף'. לפי הסיפור, ר' קלונימוס זה היה כנראה תלמידו של ר' אמנון. ר' אמנון בא אליו בחלום, וציווה עליו לפרסם את הפיוט. הקשר האיטלקי עולה לפנינו אפוא בשלישית: ר' קלונימוס הוא בן למשפחת קלונימוס המפורסמת שעברה מלוכה למגנצא במאה הי"א. אביו, ר' משולם הגדול, עבר בין המרכזים האיטלקיים והאשכנזיים. מתאים הדבר שר' אמנון פנה דווקא אליו כדי לפרסם את הפיוט באשכנז. ר' קלונימוס זה הכיר בוודאי בעצמו את הפיוט מן המסורות האיטלקיות שהיו בידו, שהרי גם אביו, ר' משולם, הושפע ממנו כשחיבר את הסילוק שלו ליום כיפור! משפחת קלונימוס בכלל, ור' משולם בפרט, היו מן הפייטנים הבולטים של התקופה, והם גם העבירו פיוטים מאיטליה לאשכנז, בתוכם פיוטים

⁵⁶ עמדו על כך מרקוס, יובל, יסיף (עמ' 192 ואילך); ויהלום (עמ' 244), שמחקריהם צויינו לעיל, הערה 2.
⁵⁷ הפירוש נמצא בכ"י המבורג 152 (דף קיג ע"א-ע"ב). יש לציין שהפירוש מדלג על כמה שורות של הפיוט ('כבקר רועה – מי יעשיר ומי יעני'). שורות אלה מפורשות בכ"י פרמה 3205. וכבר ראינו (לעיל, הערה 54) שהמילים 'ותפקוד נפש כל חי' נעדרות גם מנוסח הסיפור כמו שהוא בא בכ"י פרמה 2295. יש לשוב ולדון בכך לאחר השוואה מחודשת של כל הנוסחים של פירוש הפיוט ושל הסיפור עצמו.

⁵⁸ עיינו: אורבך (לעיל, הערה 51), עמ' 46.

⁵⁹ ראו: צונץ-אלבק, הדרשות בישראל, ירושלים תש"ז, ע' 479; גרוסמן, אשכנז (לעיל, הערה 2) ע' 35, 44 ואילך ובתרישים המשפחה שבעמ' 46. הייחוס המפורט שבדברי ר' אפרים מבונא אינו מותר מקום לספק באיזה ר' קלונימוס מדובר. לא הבנתי מנין למד איידלברג (לעיל הע' 2) מן הטקסט שר' קלונימוס זה חי בסוף המאה הי"א. גם 'רבנא משלם' אינו אלא ר' משלם הגדול. בעקבות לימוד זה העמיד איידלברג את האגדה כאילו היא מדברת בר' קלונימוס הפרנס שנהרג בגזירות תת"ו. באופן חלקי הלך אחריו גם מרקוס (לעיל, הערה 2, ע' 145).

שמוצאם מארץ ישראל. מתאים הדבר שדווקא ר' קלונימוס זה נתפס בתודעת בעלי המסורת כאחראי על הפצתו של הפיוט 'ונתנה תוקף'.⁶⁰ לפי הסיפור, הופץ הפיוט ממגנצא 'לכל תפוצות הגולה'. ר' אפרים ידע אפוא שהפיוט כבר זכה לתפוצה ניכרת, באשכנז ומחוצה לה. כבר ראינו שהפיוט נפוץ באשכנז ובצרפת עד סוף המאה הי"ב. הפיוט הגיע מאיטליה לאשכנז, ושיערנו שמשם אולי עבר לצרפת. כך עולה גם מן המסורת העומדת בבסיסו של הסיפור.

ד

מתי והיכן התגבש הסיפור סביב הפיוט 'ונתנה תוקף'? כבר תמהנו לעיל כיצד 'השתלט' הפיוט 'ונתנה תוקף' על הסילוק של הקלירי. בפשטות ניתן לומר שהסיפור עצמו העניק לפיוט הילה של קדושה ותרם את חלקו להתקבלותו של הפיוט. ואולם התהליך החל, כפי שראינו לעיל, כבר במאה הי"א, כלומר רק כמה עשרות שנים לאחר המאורעות המסופרים בסיפור. יתכן שאירוע מיוחד כלשהו אכן קרה באשכנז בקשר לפיוט 'ונתנה תוקף', או בקשר לר' אמנון, ואירוע זה הביא תוך זמן קצר יחסית לפרסום המעשה ולהתפשטותו של הפיוט.

סיוע נוסף להתגבשותו הקדומה של הסיפור סביב 'ונתנה תוקף' ניתן לקבל ממידת התאמתן של שלוש העובדות הקשורות באיטליה זו לזו: הפיוט שהגיע מאיטליה, השם 'אמנון', ותפקידו של ר' קלונימוס בר משולם. ספק בעיני אם יכול היה משהו במאה הי"ב לספר סיפור סביב שם כל כך נדיר באשכנז ('אמנון'), אילולא היתה בידו מסורת ברורה, וספק אם יכול היה לשלב יחד את העובדות הללו לסיפור אחד.

לכן נראה לי שהמסורת על גלגוליו של הפיוט התחילה להתפשט כבר במאה הי"א, לפני גזירות תנ"י, והרבה לפני זמנו של ר' אפרים מבונא, שחי לקראת סוף המאה הי"ב. ע' יסיף הראה⁶¹ שכמה מן הפרטים המופיעים בסיפור קידוש השם של ר' אמנון מופיעים גם באגדות אחרות שמוצאן מאיטליה הדרומית. אך מה לגבי אותו חלק של הסיפור העוסק בפיוט 'ונתנה תוקף': האם גם הוא מתאר מציאות איטלקית קדומה, או שהוא נולד באשכנז?

יתכן לכאורה שהסיפור הראשוני מתאר את איטליה הקדומה, שהפיוט 'ונתנה תוקף' חדר אליה והופץ בה. אם כן, באיטליה אמרו לפני כן סילוק אחר, ור' אמנון, חכם איטלקי קדום בעל שם איטלקי, הנהיג לומר 'ונתנה תוקף'. סיפורי נפלאות המוצמדים לפיוטים מתאימים לאווירה אפופת הקדושה והסוד של איטליה הקדומה, כפי שבאה לביטוי גם במגילת אחימעץ. השמות 'מגנצא' ו'קלונימוס בר משולם', לפי זה, אינם מקוריים, אלא הם התאמה אשכנזית של הסיפור כאשר הגיע לאשכנז. כך אנו מקדימים את זמן התרחשותו של המעשה המסופר הרבה מאוד, לפחות לתקופתו של הפייטן אמיתי או אף קודם לכן. לפי זה הפצתו של הפיוט באיטליה היא המתוארת כאן, ולא

⁶⁰ מתקבל על הדעת שר' קלונימוס זה אחראי גם לחיזוק קביעותם של פיוטי רבינו משולם אביו במנהג אשכנז הקדום. יסיף, אגדה והיסטוריה (לעיל, הערה 2), עמ' 194 ואילך.

באשכנז.⁶² לפי אפשרות זו, משהגיע הסיפור לאשכנז, עם הפיוט, הוא הותאם למקומו, כחלק מתהליך הפצתו של הפיוט. אולם הקושי באפשרות זו בולט: מדוע כל עדי הנוסח הקדומים המזכירים את מעשה ר' אמנון הם אשכנזיים? ומדוע היה צורך להתאים את הסיפור לאשכנז ולא להותירו כפי שהוא?

נראה על כן שלפחות אותו חלק של הסיפור העוסק בפיוט ובהפצתו נולד באשכנז. חלקו האחרון של הסיפור סובב סביב הקשר שבין איטליה לאשכנז בתחילת המאה הי"א, ומתאר מציאות אשכנזית. ר' קלונימוס בר משולם, שהוא דמות אשכנזית קדומה ממגנצא, נטל חלק חשוב בתהליך זה. השם אמנון מתאר דמות אשכנזית קדומה, אמנם ממוצא איטלקי, ששמה נקשר בפיוט ובהפצתו.⁶³ כפי שראינו, פרטים לא מעטים בסיפור הקשורים לפיוט 'ונתנה תוקף' מתאימים לדרך הפצתו המשוערת של הפיוט מאיטליה לאשכנז ולצרפת. מציאותו של ר' אמנון באשכנז הקדומה, הקשור בהפצתו של הפיוט 'ונתנה תוקף', מתקבלת על הדעת, בלא קשר לשאלת אמיתותה ההיסטורית של פרשת קידוש השם. סיפור ר' אמנון תרם לכך ש'ונתנה תוקף' החליף בכל מקום את הסילוק הקילירי. אמנם, עיקר חשיבותו ההיסטורית של הסיפור ניתנה לו לאחר גזירות תתנ"ו, במאה הי"ב ואילך, כחלק מהמאבק בהמרות הדת. אך לפחות החלק שעניינו סיפור הפצתו של הפיוט 'ונתנה תוקף' נראה קדום יותר, ומתאר מציאות אשכנזית של תחילת המאה הי"א.

⁶² התקדשותו של הפיוט באיטליה המאוחרת, יכולה להיות מוסברת, לפי אפשרות זו, כשריד של הילת קדושה איטלקית ולא כהשפעה חוזרת מאשכנז.

⁶³ התקדשותו של הפיוט באיטליה של המאה הי"ג נבעה אפוא מהשפעה אשכנזית חוזרת.